

Zorným úhlem poražených

Erazim Kohák

Na jaro 1973 připravuje Publisher's '68 Toronto knihu Hedy Margoliové a Erazima Koháka, Dialog přes barikádu. Vdova Rudolfa Margolia, popraveného v roce 1952 s Rudolfem Slánským, a Erazim Kohák, český profesor sociální filosofie a jeden z poražených Února, společně probírají události a postoje našich nedávných dějin, od Mnichova po Jaro, v dialogu nahražují vzájemnou negaci protichůdných perspektiv positionním překonáním. Přinášíme úryvek z této knihy, která chce být podnětem k otevřené diskusi "přes barikádu" minulých rozporů a k vytvoření nového demokratického a skutečně socialistického vědomí.

Po válce vznikla v naší zemi situace, která se nedá posuzovat normálními měřítky soutěžení protichůdných sil ve společnosti. Nejlí v našich dějinách ojedinělá. Jde o situaci, ve které jedna strana — tehdy nekomunistické síly ve státě — nemohla "vyhrát", ale nemusela prohrát. Sověti by už tehdy jistě sáhli k přímému zásahu, kdyby se situace vyvíjela příliš nepříznivě pro KSČ: kdyby třeba došlo k dalekosáhlému vítězství nekomunistických stran ve volbách, k právnímu omezení vlivu stranického aparátu v čistě ústavních, demokratických mezích nebo k vyložení západní orientaci československé zahraniční a ekonomické politiky. Takový přímý zásah by byl nastolil stejný režim jako Únor, ale představoval by přesto určité pyrrhické vítězství demokracie: poskytl by důkaz nejen světu, ale především nám samým, že komunistický režim jím nastolený nevládne z vůle lidu, ani z vůle podstatné části lidu, ale jen z vůle cizí okupační mocnosti. Snad jen takové vítězství, podobné tomu, jakého dosáhla československá socialistická demokracie v srpnu 1968, bylo pro nás vzhledem k tehdejší mezinárodní situaci možné.

Takové "vítězství", či vlastně "neprohra", posiluje národ pro příští dějinnou šanci, ale nemůže zaručit svobodný demokratický nebo socialistický vývoj naší republiky. Vytvářelo by ale prostor, ve kterém by demokratické síly nebyly prostě odsouzeny k zániku — mohly by být zničeny vnějším zásahem, ale mohly by také aktivně prohrát v zápase o národ. Prohra za tehdejších podmínek znamenala, že by se KSČ zmocnila moci vlastní silou, bez přímého sovětského zásahu, a mohla si klást nárok na určitou vnitřní legitimitu, vystupovat ne jako představitelka okupantu, jako dnešní "zdravé jádro", ale jako zástupkyně podstatné části národa, jejíž vůle "zvítězila" nad vůlí druhé části. K tomu došlo v únoru r. 1948. Únor nebyl "vítězná porážka", jakou byla okupace. Představoval prohru, která národ nesjednotila, ale na léta

rozpoltila mezi vítěze a poražené. Pro hodnocení tehdejší situace nepovažují za důležité dobové historiky tak, jako vymezení našich tehdejších možností: demokracie v naší zemi nemohla "zvítězit", ale také nemusela prohrát.

K tomu patří ještě třetí poznání: že jediná síla, která mohla v poválečném Československu skutečně zvítězit byla Komunistická strana Československa. Nemám tu na mysli to pyrrhické vítězství Února, kterým se strana stala zajatecem moci nepodpořené vůlí národa, a musela obětovat svůj program potřebám zachování moci a sovětské přízně. Únor byl porážkou pro KSČ stejně jako pro demokracii. Komunistická strana by byla mohla zvítězit, kdyby se jí bylo podařilo uchovat postavení silné nebo nejsilnější strany v rámci demokratického zřízení. V takovém zřízení svoboda projevu, kritiky a vůbec hlasování proti v nejširším smyslu udržuje opozici na politické úrovni; nedělá z ní "nepřítele", jehož potlačení si vyžaduje omezení základní svobody všech občanů a stran, včetně vládnoucí strany a jejich příslušníků. Zároveň zůstává odpovědnost za výkon moci ve státu odpovědností státního zřízení, a tak osvobozuje stranu od nutnosti vytvořit si represivní aparát, který svou mocí omezuje i její svobodu akce. KSČ mohla dosáhnout vítězství ve volbách — znemožnila si je Únorem.

V krátkodobé perspektivě tehdejšího údobí i ve vzpomínkách přímých účastníků vyvstává především naprostý rozkol našeho národa, který vytvořila válka a kanonizoval Únor, zvaný Vítězný. Z dvacetileté perspektivy vychází ale něco jiného. Vítězství, jak pro demokratickou opozici tak pro KSČ, by tehdy znamenalo totéž: předejít Únoru, zachovat demokratické zřízení a svobodu, prostor akce pro socialismus i demokracii.

* * *

Únor ale představuje selhání jak demokratické opozice, tak Komunistické strany Československa. Toto poznání považují za základní východisko pro každý rozbor naší poválečné situace, a tak i za předpoklad k vytvoření společné národní perspektivy v údobí, kdy znovu prožíváme okupaci a s ní i hluboké první stadium nového revolučního cyklu, který tentokrát směřuje opačným politickým směrem.

K selhání komunistů přispěly samozřejmě vnější prvky, především bolševizace a pozdější sovětizace KSČ. Ty ale patří k dějinám; za trvale důležité považují vnitřní prvky, kterými se tento vnější nátlak internalizoval a získával účinnost přesvědčení, ne jen vynucené poslušnosti. Tyto vnitřní prvky se dají shrnout pod pojem leninizace marxismu. Leninský prvek, který tu mám na mysli,

není jen takzvané "hledisko třídního boje", ale především leninský výklad pojmu *boj*. U Marxe se tento pojem vyskytuje pouze v metaforickém smyslu. Je pro něj politicko-ekonomickou obdobou základní dějinné dialektiky. Hnací silou vývoje a pokroku je podle Marxe "třídní boj" jen v přeneseném smyslu stálého střetávání opomíjených tříd která si vynucuje stále vyšší syntézu, totiž pozitivní překonávání protichudných zájmů vyšší, spravedlivější formou společenského života. Nejde tu o "vítězství" jedné strany nad druhou a "zničení" nepřítele, ale právě o vyrovnání — u Marxe není socialismus negací demokracie, ale jejím naplněním. Marxova ostrá kritika revolučních proroků "vítězství" — Blanquillo, Proudhona, Lassalla — je jasná a také pochopitelná: Marx chápe, že "vítězství", které prostě přivádí k moci jednu stranu a ničí druhou nepředstavuje syntézu, a tak ani pokrok, ale násilný a nakonec i marný pokus o zásah do dialektického procesu. Ta či ona ideologie je u Marxe progresivní vždycky jen *per accidens* za daných historických podmínek, ne absolutně. Absolutně progresivní je jen vlastní dialektický proces.

Jádrem leninizace marxismu, kterou Stalin už jen dovršil, je pro mne přesně Leninovo vymezení pojmu "třídní boj" ne podle západního vzoru demokratické dialektiky opomíjených sil, ale podle ruského modelu samoděržaví a revoluce, tedy prostého *boje*. Podle leninského modelu se třídní boj řídí pravidly války. Vyžaduje naprosté podřízení všech zájmů "vítězství", vyžaduje především "vítězství" jedné a naprosté podřízení druhé strany, nikoliv vyrovnání na vyšší dialektické úrovni. Dosvědčuje to dnešní "zdravé jádro", které se halasně hlásí k leninismu — a považuje "smířlivectví" za zločin.

V našem údobí setby po válce došlo především k dalekosáhlé leninizaci strany nejen na úrovni vysokých funkcionářů, ale především na široké členské úrovni, kde před válkou československá demokratická a odborová tradice uchovávala notnou dávku toho, čemu se později začalo říkat "sociáldemokratismus", totiž původního demokratického pojetí marxismu. Význam "partyzánské" složky ve straně nebyl především ten, že byla hrdinská nebo čestná — a ani jedno ani druhé nepopírám —, ale že byla navyklá mentalitě války, či jak se tehdy říkalo, "zocelená bojem". Zvykla si chápat situace z bojové perspektivy, jako boj, ve kterém jde o zničení protivníka a o "vítězství". Proti jejímu postoji, doloženému hrdinstvím z války, bylo těžké argumentovat.

Ostatně nebyl nikdo, kdo by argumentoval. Novopečení členové strany měli dost a dost důvodů, aby holdovali nejbolševičtějšímu radikalismu. Staré dělnické kádry měly sice o třídním boji odlišné představy, jež se zakládaly ne na zkušenostech z války, ale spíše na zkušenostech ze stávek, ve kterých nejde o negaci továrny, ale o výhodnější vyrovnání mezi vedením a odbory, tedy o pozitivní překonání rozporu. Ale dělnické kádry měly

za sebou i dlouhou přípravu stranické kázně a hluboce zakořeněnou důvěru ke stranickému vedení, a to už od dvacátých let bylo oddané Moskvě.

Snad jediná závažná složka schopná kritiky poválečné sovětizace Strany byla stranická inteligence, čestní, idealističtí lidé, od kterých mohla Strana očekávat kritický postřeh. Po dvaceti letech, za Jara, opravdu sehráli tuto úlohu svědomí a kritického rozumu Strany. Jenže u těch právě nehlouběji zapůsobila válečná zkušenost. Právě lidé nejcitlivější, nejidealističtější, často nehlouběji pocítovali pokoření a ponížení okupace a vězení. Právě oni nejostřeji cítili křivdu druhého stadia, kdy nesmírná potřeba přímo volá po mimořádných prostředcích. Dobrovolně se vzdávali svědomí i kritického postřehu, z idealismu — jako osobní oběť, která by nahradila ponížení války i poválečnou křivdu.

Mám úctu k postoji starých dělnických kádrů; chápu jejich zpronevěřenou důvěru ke Straně. Chápu i postoj poválečné "partyzánské" složky Strany, a velmi dobře rozumím pohytkům tehdejších novopečených taksoudruhů. O stranických funkcionářích si myslím své. Ale jde mi mráz po zádech z nadšenců, idealistů, z lidí, kteří sdílí má přesvědčení o svobodě, demokracii a socialismu, ale kteří jsou ochotni obětovat sebe, svůj rozum i svůj kritický postřeh výměnou za sebejistotu slepé důvěry a víry a svou inteligenci a schopnosti utvrzují "leninismus" důvěřivých spolustraníků.

Komunistická strana Československa po válce selhala, protože ztratila svůj základní marxismus. Stala se obětí leninského pojetí boje a vidiny "vítězství": podlehla zároveň svému dogmatismu — a svému idealismu.

* * *

Opačné doznání, totiž že po válce selhala i demokratická opozice, je obtížnější. Naše poválečná demokratická koncepce, vzdor úpornému úsilí inteligentních a poctivých lidí, nakonec nedokázala přesvědčit veliké procento národa, že svoboda je pokrokovější než kázeň, že úcta k člověku je humanističtější než třídní boj, že demokracie je lidovější než diktatura ve jménu lidu — a to se nedá vysvětlit jen sovětským nátlakem nebo zákeřností komunistů.

Nepodceňuji takové vnější prvky; jde mi ale o nedostatky naší tehdejší demokratické koncepce, a to jsou vlastně charakteristické slabiny demokracie v druhém stadiu revolučního cyklu stejně tak, jako je v téměř stadiu kult boje a vítězství slabinou revolučních hnutí. Komunisté tehdy nechápali naprostou nutnost zachování základních "normálních" — humanistických, demokratických — lidských a společenských vztahů i v mimořádné situaci. Ale naproti tomu demokraté z velké části stejně nechápali mimořádnost tehdejší situace. Proti kultu boje stavěli něco jako kult normality, obyčejnosti. Měli svým způsobem pravdu: "normální", lidský život ve svobodné společnosti byl tehdy, a je i dnes, cílem všeho společenského snažení. I dnes je "normali-

zace" platným cílem, ale není programem — program musí obsahovat mimořádné změny, stažení okupačních vojsk, základní změnu režimu.

Stejně i v prvních letech po válce byla normalita opravdu jen cílem — žít normálně ještě nebyl zdaleka dostatečný program, zvlášť když se tehdejší demokratický model normality opíral o vzpomínky z docela jiného předválečného světa. Starý četař ve Škvoreckého *Zbabělcích*, který si na povstání proti Němcům na konci války pečlivě ovinuje onuce podle předpisu československé armády z první republiky, je bezděkným symbolem idealismu i dogmatismu naší demokracie. Škvoreckého mladý hrdina, který konstatuje, že se to už v téhle válce nenosi, odhaluje základní slabinu: k obnově demokracie v druhém stadiu revolučního cyklu nestačí "návrat" k demokracii, je potřeba radikální demokratizace zastaralých forem.

To byl pro naši demokracii po válce úkol nad její síly. Mezi demokraty bylo i mnoho lidí tvůrčích a tvořivých — stačí vzpomenout Ferdinanda Peroutku nebo Akademickou YMCU — ale jako bylo naše komunistické hnutí zatíženo tradicí "leninského" revolucionismu, naše demokratická opozice měla své omezení v tradici buržoazní malichernosti, toho šosáctví, proti kterému bouřil už Masaryk v sedmdesátých letech minulého století.

Únor, zvaný Vítězný, považují za poslední svobodný čin Komunistické strany Československa. Svobodný čin, na rozdíl od prosté události plně podmíněné vnějšími kauzálními vztahy, předpokládá pluralitu alternativních postupů a možnost volby. Pluralita alternativ existovala ve Straně před Únorem i po něm, ale možnost volby Strana ztratila, když se v únoru 1948 chopila moci. Sled událostí po Únoru připomíná spíš osudovou nutnost starořecké tragédie než řadu uvážených činů. Vedení převzala zákonitost třetího stadia revolučního cyklu — neúprosná logika mocenské sebezáchovy.

To je právě paradox moci: jakmile Strana získala moc, stala se bezmocnou. Je třeba si všimnout, že v Únoru Strana moc nepřevzala, ale teprve ji vytvořila: umělou moc bez organické podpory v naší společnosti, moc, která vyžadovala podřízení všech programu a činů vlastní sebezáchově. Strana moc nemohla "převzít" prostě proto, že taková neomezená, všudypřítomná moc před Únorem prostě neexistovala. Neměly ji v žádném případě nekomunistické strany před Únorem, ani ve státě jako celku, ani v drobném, v místech, kde tvořily většinu v dané organizaci nebo v národním výboru. I tam byla jejich moc omezená nejen pluralitním systémem, ale také aktivitou lidu, který je možno vést, ale kterému nelze poroučet. Podobně neměli takovou moc ani zbývající kapitalisté. Nejen proto, že došlo k zestátnění větších průmyslových celků, ale i proto, že nezestátnění a neznárodnění podnikatelé působili v pluralitním systému. Proti nim stála omezení stanovená správním systémem, nezávislá síla odborů i realita trhu. Konečně neměl takovou

moc ani vládní aparát. I ten byl omezen; nejen volbami, ale také celkovou demokratickou ústavou, která uznávala pluralitu složek, i právy občanů.

V zásadě se tu jedná o podstatu společenské moci. Demokratické společnosti řeší otázku humanizace moci především tím, že moc váží k výkonu omezeného úkolu. Omezují ji v každém případě na právo odvolatelného činitele vykonávat úkon, který mu společnost svěřuje. Moc tu není otázkou vládnutí — patří do sektoru služeb. Samozřejmě v každé společnosti taková moc získává určitou funkci autonomii, ale znakem demokratické společnosti je právě rozhodnutí co možná omezit autonomizaci moci.

Moc, o kterou usilovali komunisté, byla naopak právě autonomní moc — revoluční, "leninská" moc samoděržavného cara, neomezená ani vůlí ani právy lidu. Nebyla to moc výkonná, ale všemohoucnost, po které touží drobní tyraní — ale také velcí idealisté. V demokracii idealismus naráží příliš často na nepřizpůsobivost lidu a omezenost moci, která závisí na souhlasu občanů. Z hlediska idealisty to pak často vypadá tak, že ideál, pro který se nadchnul, je neuskutečnitelný jen pro lidskou hloupost a zavilost. V tom vidím důvod pro všechny ty předúnorové historiky, které údajně dokládají, jak idealističtí byli komunisté a jak hloupi nebo zaviilí byli lidé — a implicitně, že nakonec idealisté museli sáhnout k mocenským prostředkům, aby svůj ideál uskutečnili a spásili národ před následky hlouposti a zavilosti. Revoluční humanismus se od demokratického humanismu liší právě tímto elitismem. Demokratický humanismus se snaží humanizovat samoděržavnou moc decentralizací a podřízením práni těch, nad kterými se moc vykonává. Váže ji na souhlas. Revoluční humanismus je oslněn možnostmi, které samoděržavná moc zdánlivě poskytuje. Jeho přístup k humanizaci není omezení moci, ale převod samoděržavné moci "do správných rukou", do rukou idealistů oddaných velkým cílům.

Z osudných chyb poválečných let vyšlo po dvaceti letech poučení Československého jara. Ze strany KSČ to bylo uznání, vyjádřené Akční programem, že společnost se nedá budovat na základě "leninského" chápání společenské dialektiky jako boje s nepřitelem. Strana se vrátila k marxistickému pojetí společenské dialektiky jako soupeření mezi spoluobčany, ve kterém jde o vyšší, spravedlivější vyrovnání, ne o "vítězství"; o pozitivní překonání, ne o negaci. K tomu přistoupilo i klíčící uvědomění, že svoboda je nedělitelná a že svoboda komunistické strany vyžaduje i svobodu K 231, KAN a sociální demokracie. Ze strany opozice, tentokrát i vnitrostraničné, přistoupilo uznání, vyjádřené manifestem *2000 slov*, že v mimořádné situaci se demokracie musí bránit i mimořádnými prostředky i mimořádnými výkony. Snad proto dosáhlo Jaro toho jediného vítězství, které bylo možné pro Československo v rámci sovětské

zájmové sféry: donutilo Sověty k přímému vojenskému zásahu, a tak dokázalo světu i nám, že režim nastolený invazí nevládne z vůle lidu, ani z vůle jeho podstatné části, ale jen a jen z vůle okupantu.

Může za okupaci Šelest?

Západní tisk přinesl těsně před Novým rokem ve výrazné úpravě zprávu agentury Associated Press z Moskvy, že západní korespondenti byli informováni z "vysoce postavených míst" o tom, že podle "dobře informovaných sovětských pramenu" ztratil bývalý tajemník ÚV KSS Ukrajiny Piotr Šelest svou funkci v květnu 1972 proto, že "vyprovokoval vojenskou intervenci v Československu v r. 1968".

Podle těchto důvěrných informací, které byly zřejmě záměrně sděleny některým západním korespondentům v Moskvě, využil prý Šelest situace, že po setkání v Černé n. Tisou odejela většina členů politbyra na dovolenou a připravil 14. srpna zvláštní zprávu, podle které Dubček porušil dohodu a "pravice" se chystala zmocnit se vedení KSČ. Na základě toho byla 15. srpna svolána mimořádná schůze politbyra, kde bylo na základě této zprávy rozhodnuto zasáhnout vojensky. Podle této verze byl tedy za zákrok v Československu odpovědný Šelest a Brežněv vlastně jen padl "do léčky".

Zasvěcení pozorovatelé v západním tisku však doprovodili tuto senzační informaci několika otázkami: Jak to, že sovětské vedení přišlo na tuto odpovědnost Šelesta až po 4 letech? Jestliže má být Šelest činěn odpovědný za "chybu", pak proč zůstává členem nejvyššího stranického orgánu, t.j. předsednictva a je místopředsedou Rady ministrů SSSR? Netvrdily tytéž "důvěrné zdroje informací" na jaře 1972, že Šelest byl odvolán ze své funkce na Ukrajině, protože se stavěl proti cestě presidenta Nixona do SSSR a odmítl mu podat ruku v Kijevě, kam měl Nixon také zavítat?

Přes všechnu pochybnost je tato zpráva zajímavá hlavně tím, že určité kruhy v Moskvě přišly na to, že vojenský zákrok proti Československu vyvolal velkou nedůvěru k SSSR a jeho vedení v čele s Brežněvem a ke situace v Československu se nepodařilo "normalizovat" ani 5 let po invazi. Československo se tak stalo překážkou pro realizaci sovětských plánů na mezinárodní scéně a proto by se tohoto "problému" Brežněv rád zbavil. Hledá se tedy nějaký způsob, jak tuto akci prezentovat jako "omyl" či "extrém" jedné

osoby, která se stejně má z jiných důvodů obětovat. Nepoužil stejné metody Chruščov, když letěl do Bělehradu omluvit se Titovi za exkomunikaci Jugoslávie a svedl vše na Beriju? Teprve později se stal odpovědným sám Stalin (ostatní jako by u toho nebyli).

Ovšem Chruščov se omluvil jugoslávským komunistům proto, že tito se postavili proti Stalinovu ultimatu a vydrželi i za cenu strádání. Kdyby Československo bylo stálo tvrdě na svém stanovisku v srpnu 1968 a odmítlo t.zv. moskevský protokol, tak by dnes pravděpodobně přiletěl Brežněv do Prahy, omluvil se za rok 1968 jako "nedorozumění", vyprovokované "Šelestem a jeho bandou", k níž ovšem patří Bilakové a spol. Za nynějších podmínek se Brežněv za okupaci omlouvat nebude, ale tyto a podobné pokusy naznačují, že chce na r. 1968 co nejrychleji zapomenout. Naši lidé ovšem zapomenout nemohou, ale přesto je to šance, které by se mělo využít k požadování ústupků.

Egyptští studenti se bouří

Na začátku roku okupovali egyptští studenti hlavní university v Káhiře a Alexandrii na protest proti Sadatově nevyhraněné politice, držící zemi na pokraji války a míru a za svobodu projevu a shromažďování. Když policie zatkla přes 100 studentů, mezi nimi populární vůdce studentské levice Ahmeda Abdallah a Hossama Saadedina pokusil se několikatisícový průvod studentů prorazit kordon policie a vojska a demonstrovat ve středu města.

Při tom došlo k prudkým útokům policie na studenty, kteří kladli odpor a ve srážkách, trvajících několik dní bylo mnoho set studentů raněno a další studenti a je podporující intelektuálové a odboráři zatčeni. Část sice byla po výsledku propuštěna, ale 47 z nich čeká ve vězení na vojenský soud. Vláda uzavřela předčasně univerzity.

Egyptští studenti vydali provolání ke studentům celého světa, v němž se m.j. říká: "Jsme přesvědčeni, že hlasy, které se zvedly na podporu Vietnamu a boje palestinského lidu se ozvou i při této příležitosti".

Proč nereagoval Mezinárodní svaz studentstva, jehož sekretariát v Praze jinak nešetří rezolucemi? Proč mlčí SSM a jeho tisk? Protože je Egypt "spřátelenou zemí"? Nebo proto, že má strach, že by naši studenti vyjádřili solidaritu s egyptskými kolegy vlastní demonstrací za tytéž cíle, t.j. národní nezávislost a svobodu slova?